

De brontekst van het Nieuwe Testament

In 2012 is de 28e editie van *Novum Testamentum Graece* uitgekomen, de meest gebruikte tekstuitgave van het Griekse Nieuwe Testament. Deze reeks edities staat bekend als de Nestle-Aland, genoemd naar de bekendste editors van de tekst. In de 28e editie is het kritisch apparaat aangepast en is de tekst van de katholieke brieven op een aantal plaatsen gewijzigd. Sommige wijzigingen hebben ook gevolgen voor het vertalen van de Bijbel. In dit artikel wordt toegelicht wat de consequenties zijn van de nieuwe editie voor de Bijbel in Gewone Taal.

De 28^e editie van de Nestle-Aland

Er zijn op dit moment tussen de 5500 en 6000 handschriften bekend met tekst uit het Nieuwe Testament. Deze handschriften vertonen onderlinge variatie. Er is geen enkel vers in het Nieuwe Testament dat in alle handschriften waarin het voorkomt, exact hetzelfde is. Overschrijvers (kopiïsten) hebben de tekst door de eeuwen heen, bedoeld en onbedoeld, aangepast. De Nestle-Aland probeert op grond van alle tekstvarianten de oudst bewaarde tekst te reconstrueren. Een tekstuitgave als die van Nestle-Aland wordt een kritische uitgave genoemd, omdat er niet één manuscript gevolgd wordt, waarbij afwijkingen in andere handschriften in noten worden vermeld, maar een eclectische reconstructie wordt gemaakt per vers, waarbij in de noten (in vaktaal: het kritisch apparaat) wordt vermeld op grond van welke manuscripten deze tekst gekozen is. Er bestaat dus niet een enkel manuscript dat de tekst weergeeft als de Nestle-Aland.

De eerste editie van *Novum Testamentum Graece* werd in 1898 uitgegeven door Eberhard Nestle. Hij baseerde zijn editie op de tekstuitgaven van Tischendorf, Westcott en Hort en Weymouth. Wanneer twee of meer van die uitgaven met elkaar overeenkwamen, werd deze lezing in de hoofdtekst van Nestle opgenomen. Afwijkingen werden weergegeven in het notenapparaat. Een eeuw lang werden er nieuwe edities uitgegeven, waarin steeds meer bronnen werden gebruikt en waarin de methodologie steeds verfijnder werd. De tekstedities van Nestle-Aland zijn altijd toonaangevend geweest, zowel voor het vakgebied van het Nieuwe Testament als voor vertalingen van de Bijbel. De organisaties die zijn aangesloten bij de *United Bible Societies* volgen de tekst van Nestle-Aland in hun vertaalprojecten. Wereldwijd is dit dan ook de meest gebruikte basistekst voor vertalingen van het Nieuwe Testament. Dat geldt ook voor de Nederlandse situatie. Het Nederlands Bijbelgenootschap neemt altijd de meest recente editie van de tekst van Nestle-Aland als uitgangspunt voor zijn vertalingen. Dat gold voor de vertaling NBG-1951, de Groot Nieuws Bijbel, De Nieuwe Bijbelvertaling, en ook voor de Bijbel in Gewone Taal.

De 28^e editie van de *Novum Testamentum Graece* is in 2012 uitgekomen. Deze editie is hoofdzakelijk in twee opzichten veranderd ten opzichte van de 27^e editie uit 1993. In de eerste plaats is het kritisch apparaat aangepast: het is eenvoudiger en gebruiksvriendelijker geworden. Deze verandering heeft geen gevolgen voor de vertaling. De tweede verandering heeft wel consequenties voor de vertalingen. De tekst van de katholieke brieven (Jakobus, 1 en 2 Petrus, 1, 2, en 3 Johannes, Judas) is aangepast aan de *Editio Critica Maior* (ECM) van het Griekse Nieuwe Testament.¹

De tekst van de katholieke brieven

Het onderzoek naar de tekst van de katholieke brieven loopt voor op het onderzoek naar de andere nieuwtestamentische teksten. In de 28^e Nestle-Aland wordt gebruik gemaakt van dit nieuwe onderzoek. Dat heeft echter tot gevolg dat de status van de tekst van de katholieke brieven anders is dan die van de rest van het Nieuwe Testament. Een andere methodologie ligt aan het verschil ten grondslag.

De *Editio Critica Maior* is gebaseerd op de zogenoemde *Kohärenzbasierte Genealogische Methode*. Een belangrijk onderdeel van deze methode is de aanname dat wanneer je twee tekstgetuigen hebt, de één beschouwd kan worden als een voorouder van de ander als de eerste vaker een variant bevat waaruit de varianten in de andere tekstgetuige kunnen worden afgeleid. Tekstgetuigen kunnen één, meerdere, of vele potentiële voorouders hebben. In deze methode worden de percentages van overeenkomsten tussen verschillende tekstgetuigen gebruikt om de plausibiliteit van de verschillende potentiële voorouders vast te stellen. In deze methode wordt meer aandacht gegeven aan de genealogie van tekstvarianten en minder aan de genealogie van handschriften. Deze nieuwe methodologie heeft ertoe geleid dat de tekst van de katholieke brieven op ruim dertig plaatsen gewijzigd is, soms met ingrijpende gevolgen voor de vertalingen.

In de *Editio Critica Maior* worden onzekere lezingen in de tekst op een andere manier gemarkeerd. In de 27^e editie en het grootste deel van de 28^e editie van Nestle-Aland, staan onzekere lezingen in de tekst tussen vierkante haken. In de katholieke brieven in de 28^e editie van Nestle-Aland staat op zulke plaatsen een losange (*) in de tekst. Een losange duidt aan dat de editors niet weten wat de meest oorspronkelijke lezing is: de weergegeven tekst of de variant in het kritisch apparaat.² Voor de Bijbel in Gewone Taal wordt in principe de hoofdtekst van Nestle-Aland gevolgd, inclusief de met vierkante haken dan wel met losanges aangegeven onzekere lezingen. We realiseren ons dat er in bepaalde gevallen ook voor een andere variant gekozen had kunnen worden. Maar voor het project Bijbel in Gewone Taal is gekozen om bij voorkeur bij de hoofdtekst van de Nestle-Aland te volgen.

Wijzigingen en de Bijbel in Gewone Taal

De vertalingen van het Nederlands Bijbelgenootschap zijn gebaseerd op verschillende edities van Nestle-Aland. Voor de NBG'51 werd gebruikgemaakt van de toen actuele 17^e editie, voor de NBV van de 27^e editie. Sommige verschillen tussen de NBG'51 en de NBV zijn terug te voeren op een verschillende brontekst. Voor de Bijbel in Gewone Taal wordt gebruikgemaakt van de recentelijk verschenen 28^e editie. In deze editie is de hoofdtekst van de katholieke brieven op een aantal plaatsen gewijzigd. Verschillen tussen de NBV en de BGT op deze plaatsen zijn dan ook niet enkel terug te voeren op een andere vertaalstrategie, maar ook op een gewijzigde brontekst. Het volgende deel van dit artikel bespreekt de wijzigingen in de brontekst en de consequenties hiervan voor de BGT.

Jakobus

De Griekse tekst van de brief van Jakobus is op vijf plaatsen aangepast. Het gaat echter om kleine aanpassingen en verschuivingen, die voor de vertaling van de tekst geen consequenties hebben.³

1 Petrus

De gewijzigde tekst van de eerste brief van Petrus heeft zeer beperkte invloed op de BGT. De meeste wijzigingen hebben geen enkele betekenis voor de vertaling.⁴ De enige wijziging die in de vertaling tot uitdrukking komt, is een marginale. In 1 Petrus 5:10 stond in de 27^e editie *lesou* al tussen haken, in de 28^e editie staat dit woord niet meer in de hoofdtekst, wat betekent dat er enkel gesproken wordt over Christus, niet over Jezus Christus:

NBV: *Maar al moet u nog korte tijd lijden, God, de bron van alle genade, heeft u geroepen om in Christus Jezus deel te krijgen aan zijn eeuwige luister. God zal u sterk en krachtig maken, zodat u staande zult blijven en niet meer zult wankelen.*

BGT: *God houdt zo veel van jullie, dat hij jullie via Christus uitgekozen heeft. Jullie horen nu voor altijd bij zijn nieuwe wereld. Eerst moeten jullie nog een korte tijd lijden. Maar straks zal hij jullie sterk, machtig en krachtig maken.*

2 Petrus

De tweede brief van Petrus bevat het grootste aantal wijzigingen. Een aantal ervan heeft geen invloed op de vertaling, althans niet in de BGT.⁵ Drie wijzigingen hebben beperkte gevolgen. In 2 Petrus 2:20 mist nu het woord 'onze' in 'onze Heer en redder'. In 3:16 is het verkeerd uitleggen van Paulus' woorden nu in de toekomstige tijd gesteld en in 3:18 volgt op de doxologie geen amen meer. Deze kleine wijzigingen ten opzichte van de vorige editie komen in de BGT tot uitdrukking. In drie gevallen heeft de gewijzigde tekst meer inhoudelijke consequenties.

2 Petrus 2:11

NBV: *terwijl zelfs engelen, in kracht en macht toch hun meerderen, het niet aandurven om die machten namens de Heer te beschuldigen en te veroordelen.*

Eén woord is in dit vers gewijzigd:

NA27: *para kuriou blasfêmon krisin*

NA28: *para kuriôi blasfêmon krisin*

Na *para* volgt nu *kurios* in de dativus i.p.v. de genitivus. Met de genitivus *kuriou*, treden de engelen die een oordeel uitspreken op als representanten van God, maar met de dativus *kuriôi* wordt het een andere voorstelling. Het woord *para* heeft dan niet de betekenis 'namens', maar 'bij' of 'in tegenwoordigheid van'. Met de dativus komt het beeld van een rechtspraak in het vizier: *in de aanwezigheid van God, de Heer* brengen de engelen geen lasterend oordeel uit. Omdat deze lezing ook te vinden is in de Meerderheidstekst, sluit BGT wat dit betreft meer aan bij de HSV, dan bij de NBV, wanneer de HSV deze woorden vertaald als: 'geen aanklacht wegens godslastering tegen hen indienen bij de Heere.'

BGT: *Zelfs engelen, veel sterker en machtiger dan die leraren, durven zoiets niet! Zij zouden God nooit vragen om hogere machten te straffen.*

2 Petrus 2:18

NBV: *want met loos gebral en schaamteloze uitspattingen verleiden ze hen die zich nog maar net hebben losgemaakt van degenen die dwalen.*

Eén woord is in dit vers vervangen:

NA27: *tous oligôs apofeugontas*

NA28: *tous ontôs apofeugontas*

Door deze wijziging is het aspect van 'nog maar een korte tijd' uit het vers verdwenen. Waar het volgens de NA27 gaat om mensen die nog maar net geloven, dus een specifieke groep christenen, gaat het in de NA28 om christenen in het algemeen.

BGT: *Ze spreken mooie woorden, maar het zijn leugens. Ze stellen voor om aan verboden seks te doen. Zo verleiden ze gelovigen om weer net zo slecht te gaan leven als voordat ze geloofden.*

2 Petrus 3:10

NBV: *De dag van de Heer zal komen als een dief. De hemelsferen zullen die dag met luid gedreun vergaan, de elementen gaan in vlammen op, de aarde wordt blootgelegd en alles wat daarop gedaan is komt aan het licht.*

Er is een ontkenning voor het werkwoord geplaatst:

NA27: *kai ta en autêi erga heurethêsetai*

NA28: *kai ta en autêi erga oux heurethêsetai*

De werken 'zullen gevonden worden' (NA 27) versus 'zullen niet gevonden worden' (NA 28).⁶ De betekenis van de zin verandert door deze wijziging ingrijpend. In NA 27 is het idee: wanneer de Heer komt worden alle elementen vernietigd en worden de werken van de mensen zichtbaar gemaakt, d.w.z. ze vallen onder het oordeel van de Heer. In de NA 28 is de gedachte dat de elementen vernietigd worden en ook alle werken van de mensen (ze zullen niet gevonden worden = ze zullen vernietigd worden).

BGT: *Maar pas op: de Heer komt op een moment dat je het niet verwacht. Hij komt net zo onverwacht als een dief in de nacht. Dan verdwijnt de hemel met veel lawaai, en worden de sterren door vuur vernietigd. Dan verdwijnt ook de aarde, met alles wat de mensen gemaakt hebben.*

1-3 Johannes

De meeste wijzigingen in de Griekse tekst van de Johannesbrieven hebben geen invloed op de vertaling.⁷ Eén wijziging heeft wel consequenties voor de vertaling.

1 Johannes 5:18

NBV: *We weten dat iemand die uit God geboren is niet zondigt. De Zoon, die uit God geboren werd, beschermt hem, zodat het kwaad geen vat op hem heeft.*

Eén woord is gewijzigd in de nieuwe uitgave:

NA27 *ho gennêtheis ek tou theou têrei auton*

NA28 *ho gennêtheis ek tou theou têrei heauton*

Letterlijk vertaald staat hier: *hij die verwekt werd door God, bewaart hem* (NA27) of *zichzelf* (NA28). In de NBV is 'hij die verwekt werd door God' geïnterpreteerd als de Zoon van God. Doordat *auton* vervangen is door *heauton* is het niet meer zo waarschijnlijk dat de Zoon onderwerp van de zin is. Het ligt nu meer voor de hand om *ho gennêtheis* te verstaan als de gelovige, dus de gelovige als kind van God. Het is nu de gelovige die zichzelf behoedt. Hierbij is het binnen het kader van de BGT voor de duidelijkheid nodig te expliciteren waartegen de gelovige zichzelf behoedt.

BGT: *Wij weten dat kinderen van God niet zondigen. Want een kind van God kan zichzelf tegen de zonde beschermen. Daardoor heeft de duivel geen macht over hem.*

Judas

De tekst van de brief van Judas kent drie wijzigingen, één in Judas 5 en twee in Judas 18. De twee wijzigingen in Judas 18 hebben geen gevolgen voor de BGT.⁸ De wijziging in Judas 5 is daarentegen zeer ingrijpend.

Judas 5

NBV: *Ik wil u eraan herinneren – ook al weet u dit alles wel – dat de Heer zijn volk weliswaar voor eens en altijd uit Egypte heeft bevrijd, maar later allen die niet geloofden gedood heeft.*

Een zinsdeel uit dit vers is gewijzigd:

NA27: *eidotas humas panta hoti ho kurios hapax laon*

NA28: *eidotas humas hapax panta hoti lesous laon*

In dit vers is het woord *hapax* verplaatst en *ho kurios* is vervangen door *lesous*.⁹ Het is niet de Heer die het volk Israël heeft bevrijd uit Egypte, maar het is Jezus die dat gedaan heeft. De tekst met 'Jezus' is erg goed vertegenwoordigd onder de handschriften en verklaart eenvoudiger waarom een lezing met 'Heer' is ontstaan dan andersom.¹⁰ Deze lezing luidt in de BGT als volgt:

BGT: *Ik wil jullie herinneren aan wat er vroeger gebeurd is. Jullie weten natuurlijk heel goed dat Jezus het volk van Israël gered heeft uit Egypte. Maar later doodde hij alle Israëlieten die niet op hem vertrouwden!*

Deze lezing, met Jezus, is op het eerste gezicht natuurlijk erg verrassend. Toch sluit het aan bij een tendens in het Nieuwe Testament, waarbij Jezus een pre-existente, hemelse voorgeschiedenis wordt toegekend. Verschillende teksten typeren Jezus als uitvoerder van Gods scheppingswerk (Johannes 1:1-3, 1 Korintiërs 8:6, Kolossenzen 1:15-18, Hebreëen 1:2, Openbaring 3:14).¹¹ Tegen de achtergrond van die voorstelling is het verklaarbaar, dat ook bepaalde godservaringen uit het Oude Testament konden worden ingekleurd als ontmoetingen met de pre-existente Heer als uitvoerder van Gods werk en drager van God *doxa*. Voorbeelden zijn bijv. Johannes 8:56, Abraham maakte de komst van Jezus mee (verwijzend naar Genesis 18) en Johannes 12:41, Jesaja zag de majesteit van Jezus (verwijzend naar Jesaja 6). Ook in het Exodusverhaal treedt Jezus naar voren, volgens verschillende nieuwtestamentische teksten (1 Korintiërs 10:4 en Hebreëen 11:26).

In Judas 5 wordt de pre-existente Heer voorgesteld als de uitvoerder van Gods machtige ingrijpen in de geschiedenis. De hand van God krijgt, om zo te zeggen, de trekken van Christus. De achterliggende motivering is duidelijk: de christelijke auteurs zagen het Christusgebeuren als belangrijkste moment van de geschiedenis en als culminatiepunt van Gods eeuwige plan en vanuit dat perspectief keken ze naar de 'voorgeschiedenis' ervan zoals beschreven in de heilige boeken (het Oude Testament). Zo wezen de godsontoetingen in de heilige boeken vooruit naar de definitieve ontmoeting met God in Christus, en wees de bevrijding van Israël uit Egypte vooruit naar de definitieve bevrijding door Christus.

Deze bevrijdende rol van Christus sluit aan bij de Jezus-Jozuatypologie uit de vroege kerk, waarin de pre-existente Christus het volk Israël bevrijd uit Egypte.¹² Maar in tegenstelling tot de meeste gevallen wanneer er gesproken wordt over de pre-existente Christus, heeft Christus niet alleen een rol van schepper en brenger van heil. In Judas is de pre-existente Christus ook rechter en voltrekt hij het oordeel.¹³

Conclusie

Er zijn globaal gesproken drie redenen waarom nieuwe vertalingen van de Bijbel nodig zijn. In de eerste plaats omdat onze taal aan ontwikkeling en verandering onderhevig is. Het Nederlands uit de

21^e eeuw is heel anders dan dat uit de 17^e eeuw. Om de boodschap van de Bijbel te kunnen begrijpen, moet je de taal verstaan. In de tweede plaats zijn ook de opvattingen over vertalen aan verandering onderhevig. En ook de behoefte van mensen aan een specifieke soort bijbelvertaling verandert. En ten derde is er de ontwikkeling van onze kennis van de wereld van de Bijbel en onze kennis van de bronteksten. De Griekse tekst die in de 17^e eeuw het meest betrouwbaar leek (de Textus Receptus of de Meerderheidstekst), blijkt nu minder betrouwbaar te zijn dan gedacht. De edities van het *Novum Testamentum Graece* vertegenwoordigen de wetenschappelijke consensus onder specialisten met betrekking tot de vraag wat de meest betrouwbare tekst van het Nieuwe Testament benadert. In de praktijk volgen niet alle vertalingen de beste tekst. De Herziene Statenvertaling heeft ervoor gekozen om vast te houden aan de Griekse tekst die in de 17^e eeuw het breedst geaccepteerd was.¹⁴ De Naardense vertaling heeft zich gebaseerd op 23^e editie van Nestle-Aland uit 1957, zonder zich rekenschap te geven van de verbeteringen in de latere edities die beschikbaar waren. De Nieuwe Bijbelvertaling en de Bijbel in Gewone Taal baseren zich daarentegen op de tekstuitleg die vandaag de dag door een meerderheid van specialisten als het dichtst bij het origineel wordt beschouwd. Ook als dat tot gevolg heeft dat geliefde passages aangepast moeten worden, of teksten moeilijker te begrijpen worden. De keuze voor de brontekst gaat aan de inhoudelijke voorkeur vooraf.

Noten

1. Het Institut für Neutestamentliche Textforschung in Münster werkt aan een geheel nieuwe editie van het Griekse Nieuwe Testament onder de naam *Editio Critica Maior*. In 1997 is het eerste deel van hun werk gepubliceerd: een nieuwe uitgave van de katholieke brieven. Op dit moment wordt er gewerkt aan de Handelingen van de Apostelen en het evangelie van Johannes. Het plan is om in 2030 een nieuwe versie te hebben van alle nieuwtestamentische boeken. Meer informatie over het project is te vinden op de website van het instituut: <http://egora.uni-muenster.de/intf/projekte/ecm.shtml>.
2. 'Der konstituierte Text der Katholischen Briefe folgt auch insofern der 2. Auflage in der ECM, als die varierten Stellen markiert werden, an denen die Herausgeber die Entscheidung offen lassen mussten, welche Variante Ausgangstext ist. An diesen Stellen hat die ECM in der 2. Auflage zwei Lesarten in der Leitzeile. Im neuen Nestle-Aland bleibt der Lesetext hier unverändert. Vor das entsprechende Referenzzeichen und die der Textlesart gleichwertige Variante im Apparat wird jeweils das Zeichen † gesetzt. Die eckigen Klammern, die im Übrigen nur bei möglichen Zusätzen verwendet werden können, sind damit im Bereich der Katholischen Briefe überflüssig geworden.' Aland et al. *Novum Testamentum Graece*, 7*.
3. In Jakobus 1:20 wordt *ouk ergazetai* vervangen door *ou katergazetai*. In 2:3 wordt het woord *ekei* verplaatst naar een ander zinsdeel. Vers 2:4 begint nu met *kai* en in 2:15 is het werkwoord *ōsin* toegevoegd. Tot slot krijgt *kuriou* in 4:10 het lidwoord *tou*.
4. In 1 Petrus 1:6 heeft het participium van *lupeō* een andere naamval. In 1:16 zijn *hoti* en *eimi* weggefallen. In 2:5 heeft *theōi* geen lidwoord meer. In 2:25 valt een laatste *a* in *alla* weg, om zo een hiaat te vermijden door elisie. In 4:16 moet God geëerd worden *en tōi merei toutōi* in plaats van *en tōi onomati toutōi*. In 5:1 wordt *oun* vervangen door *tous* en in 5:9 valt het lidwoord voor *kosmōi* weg.
5. In 2 Petrus 2:6 is *asebesin* vervangen door *asebein*. In 2 Petrus 2:15 is de tijd van het werkwoord 'verlaten' gewijzigd van praesens naar aoristus. In 2 Petrus 3:6 is *hoon* vervangen door *hon* (acc.sing. i.p.v. gen.plur.). In 2 Petrus 3:16 is het lidwoord *tais* voor *epistolais* toegevoegd.
6. De voorgestelde wijziging is bijzonder omdat de nieuwe tekst geen enkel Grieks handschrift volgt. De voorgestelde tekst wordt wel gesteund door Koptische vertalingen en de Syrische Harclean.
7. In 1 Johannes 1:7 is *de* weggelaten aan het begin van de zin. In 3:7 is *teknia* vervangen door *paidia*. In 5:10 is *en heautōi* veranderd in *en autōi*. In 2 Johannes 5 is het woord *kainên* twee plaatsen opgeschoven in de zin en in vers 12 zijn de woorden *peplêrômenê* en *êi* omgedraaid. In 3 Johannes 4 is het lidwoord weggelaten voor *alêtheiai*.
8. Er zijn twee woorden weggelaten die in de 27^e editie al tussen haken stonden: *hoti* en *tou*.
9. Ook Metzger, *Commentary*, 657, beschouwt de nieuwe plaats van *hapax* als oorspronkelijker.

10. Een voorbeeld van een recent commentaar dat op exegetische gronden vooruitliep op deze nieuwe tekstuitgave is Green, *Jude & 2 Peter*. Ook hij verkiest *lesous* boven *kurios*.
11. Zie voor de pre-existente Jezus ook M.J. de Jong, 'De Proloog van Johannes in Gewone Taal.'
12. Oudchristelijke vindplaatsen van deze typologie A. Vögtle, *Der Judasbrief*, 37.
13. Vergelijk ook Green, p. 65: 'Jude draws the parallel between Jesus's agency in the past and present of God's redemptive history, and he makes his case that as judgment came on those formerly delivered, so it will come on those whom Jesus had delivered now. The Savior is also the Judge.'
14. Krans, 'De Herziene Statenvertaling', 15, stelt dat voor de vertalers van de HSV continuïteit met de SV belangrijker is dan continuïteit met de oorspronkelijke teksten. Hij betreurt deze keuze en het gebrek aan een ontspannen beoordeling van nieuwe inzichten: 'Er is ook geen werkelijke reflectie op tekstkritische beslissingen.'

Geraadpleegde literatuur

B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C.M. Martini, en B.M. Metzger, *Novum Testamentum Graece. 28. Auflage*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2013.

J.K. Elliott, 'The Early Text of the Catholic Epistles' in Charles E. Hill en Michael J. Kruger (red.), *The Early Text of the New Testament*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

J.K. Elliott, 'The *Editio Critica Maior*: One Reader's Reactions' in Wim Weren en Dietrich-Alex Koch (red.), *Recent Developments in Textual Criticism. New Testament, Other Early Christian and Jewish Literature*. STAR 8. Assen: Van Gorcum, 2003.

G.L. Green, *Jude & 2 Peter*. BECNT. Grand Rapids: Baker Academic, 2008.

M.J. de Jong, 'De Proloog van Johannes in Gewone Taal', *Met Andere Woorden* 2012/4. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 2012.

L. van Kampen, 'De herziening van het Nieuwe Testament 1939-1951', *Met andere woorden* 2001/4. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 2001.

J.L.H. Krans, 'De *Herziene Statenvertaling* en de grondtekst van het Nieuwe Testament', *Met Andere Woorden* 2010/4. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 2010.

B.M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. 2e editie. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1994.

G. Mink, 'Was verändert sich in der Textkritik durch die Beachtung genealogischer Kohärenz?' in Wim Weren en Dietrich-Alex Koch (red.), *Recent Developments in Textual Criticism. New Testament, Other Early Christian and Jewish Literature*. STAR 8. Assen: Van Gorcum, 2003.

D. Trobisch, *Die 28. Auflage des Nestle-Aland. Einde Einführung*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2013.

A. Vögtle, *Der Judasbrief. Der Zweite Petrusbriefe*. EKK XXII. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1994.

Stefan van Dijk, MA MSc werkt als wetenschappelijk medewerker bijbelgebruik bij het Nederlands Bijbelgenootschap.